

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477):357.1-058.22

DOI 10.34142/2313-2345.2020.58.15

Євсєєв С. Є.

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії
Харківського національного університету будівництва і архітектури
ORCID: 0000-0002-0419-4100

ТЮРКСЬКИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Загальною рисою досліджень даного періоду є недостатня увага до оцінки контексту впливу тюркомовних народів Дикого степу на становлення феномену козацтва. Невизначеність позиції авторів пояснювалася, зокрема, нерозрізнення «черкасів» як назви українських козаків таяк найменування кавказьких та тюркських спільнот. Важливим досягненням історіографії даного періоду стали переклади на європейські мови, публікація і інтерпретація джерел, що містять перші фіксації слова «козак», а також вивчення фольклорного та лексикографічного матеріалу, що послужив основою для етимологічних спостережень.

Ключові слова: козацтво, черкаси, тюрки.

The article considers the problem of coverage in the historiography of the late XIX - early XX centuries. Turkic influence on the problem of formation of the Cossacks. The problem of the phenomenon of the Cossacks as a phenomenon of world history is invariably relevant in the context of research on nation-building and state-building of Ukraine. In this sense, the experience of research in the late nineteenth - early twentieth century is of interest.

However, their common feature is the insufficient attention to assessing the context of the influence of the Turkic-speaking peoples of the Wild Steppe on the formation of the Cossack phenomenon. The uncertainty of the authors' position was explained by the diverse ethnic, religious and social composition of the Cossacks, and the Turkic origin of the name of the phenomenon, and the indistinguishability of "Cherkasy" as the name of Ukrainian Cossacks "in Moscow" and as the name of Caucasian and Turkic communities. ideological narratives laid down in the nineteenth century. S. Solovyov and V. Klyuchevsky, assigned to the Cossacks the role of the advanced detachment of Russian colonization, which was presented as a process of settlement and economic development of "empty" lands. The notion of colonized territories as undeveloped and uninhabited constantly corresponded to the then understanding of European colonial expansion as world progress, the triumph of "civilization" over "savagery." At the same time, for historians of the XIX-XX centuries. was characterized by excessive exaggeration of the conflict component in relations between the Cossacks and their nomadic neighbors. A common feature of literature on the history of the Cossacks in the late nineteenth - early twentieth century. there was inattention to the origin of the "Tatars" faced by the Cossacks, ignorance of their social organization, religious life, worldview and motives for specific actions.

Important achievements of historiography of this period were translations into European languages, publication and interpretation of sources containing the first fixations of the word "Cossack", as well as the study of folklore and lexicographic material, which served as the basis for etymological observations.

Key words: Cossacks, Cherkasy, Turks.

Постановка проблеми. Проблематика феномену козацтва як явища світової історії є незмінно актуальною в контексті досліджень націєтворення та державотворення України. У цьому ключі представляє інтерес досвід досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз актуальних досліджень. Загальний опис таких досліджень подано в ґрунтовних працях В. Голобуцького, Ю. Мицика та ряду інших дослідників.

Однак їх загальною рисою є недостатня увага до оцінки контексту впливу тюркомовних народів Дикого степу на становлення феномену козацтва. Саме даній тематиці й присвячена пропонована стаття.

Виклад основного матеріалу. Основна складність у визначенні національної та релігійної приналежності козацтва для дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. полягала в тому, що автори писемних свідоцтв про нього самі не могли з точністю

стверджувати, чи були козаки християнами, чи мусульманами.

Наприклад автор «Записок про Московію» Сигізмунд Герберштейн, який одержав свої відомості про українських козаків під час перебування в Москві в 1517 і 1526 роках, вважав «дніпровських черкасів» християнами, які живуть на кордоні мусульманського світу [8]. Однак Ч. Валіханов та А. Маргулан звертали увагу на те, що знайомий із працею Герберштейна автор оприлюдненої в 1578 р. «Всесвітньої космографії» француз Андре Теве відносив «дніпровських черкасів» до мусульман, що живуть на захопленій Кримським ханством території. Так само і твір польського автора Станіслава Сарницького «Опис старої і нової України», опублікований в Кракові в 1585 р., подає «черкесів» переважно як мусульманх [3].

Невизначеність позиції авторів пояснювалася і строкатим етнічним, релігійним і соціальним складом козацтва, і тюркським походженням назви феномену, і нерозрізнення «черкасів» як назви українських козаків «на Москві» та як найменування кавказьких і тюркських спільнот (зокрема, черкесів). Ряд дослідників відпочатку звертали увагу на досить умовну різницю між термінами «черкас» і «черкес», вважаючи, що останній є лише фонетичною адаптацією першого. Так, турки називали черкесами мусульман Кавказу. Але така форма змогла витіснити термін «черкас» лише в XIX ст., до цього адигів, наприклад, називали черкасами. Так, в тексті створеного близько 1240 р. першого письмового пам'ятника на монгольській мові «Монгол ніуча тобчіян» зафіксовано етнонім «черкас», яким монголи називали адигів. Пізніше цей термін у відношенні до адигів зустрічається і в інших східних авторів.

Сама форма назви «черкас» є достатньо архаїчною. Основа «кас/каз» у назвах войовничих «племен» відома в східному Середземномор'ї з доантичних часів (наприклад, Хаттусас розорили каски, Ієрусалим зруйнували касди). Самоназва кіммерійців, скіфів, сарматів, аланів, хозарів включала слово «ас» або «яс». Загальний елемент кас/каз наявний в етноні-

мах/топонімах «черкес», «казак» (як називає себе ряд тюркських народів), «Кавказ», «касог» [3; 4]. Наприклад, за відомостями Ібн Батути, в столиці Синьої (Золотої) Орди Сараї були квартали асс-ко і черкас. Згідно адигської традиції стародавні черкаси були одним із найбільших тюркоаланських об'єднань.

При цьому назва «кас/каз» не є етнонімом, що закріплений за певним народом – адигами, українцями, осетинами чи дагестанцями. Так, у Єгипті періоду мамлюків під цією назвою відомі всі вихідці з Кавказу, однак нащадки кипчаків, які переселилися на Кавказ, іменувалися серед єгипетських арабів своєю назвою – кипчак. У той же час грузинський літопис відмічає: «Кипчак – це черкас». Відомо, що П'єрано де Карпіні для позначення північнокавказьких черкасів використовував назву *kergis*, так само як і для тюркської спільноти киргизів Південного Сибіру та Середньої Азії. Турецький автор XVII ст. Евлій Челебі стверджує, що черкесами спочатку називали тільки тюрків-половців. А польський волонтер Т. Лапінський, що в другій половині XIX ст. жив серед адигів, які воювали з Росією, виділяв серед них «дворян», яких «тільки і слід було називати черкасами», внаслідок їх «татарського» походження. Самі ж адиги, за свідомством Т. Лапінського, себе «черкасами не називали, ця назва була помилково дана їм росіянами і турками, котрі зазвичай контактували саме з татарським за походженням дворянством» [15].

Аналогічно й термін «козак/казак» відноситься як до військової організації поляків, українців та росіян, так і до племінної організації тюрків.

У серпні 1561 року польський король дозволив всім воїнам П'ятигор'я, що виступали проти Росії, приїхати до Польщі. У 1562 р. п'ять кабардинських князів знайшли порятунок у Польщі разом з сім'ями і воїнами. Черкаські поселенці асимілювалися серед слов'янського населення, але територія України аж до часів Катерини II називалася Черкасією.

Генуезець Інтеріано свідчить, що черкаси голили голову, а на маківці залишали довгий пучок волосся, закривши його

за ліве вухо, за тим же звичаєм, який відомий і у запорожців. На схожість зовнішнього вигляду українців і черкесів звернув увагу Афанасій Шафонський.

До початку ХХ в. історична наука накопичила значний матеріал про різноманітні аспекти зв'язків і відносин українських і російських козаків з тюркськими народами. Були введені в науковий обіг основні джерела про тюркське козацтво та намічені основні напрямки їх інтерпретації. Однак ідеологічні нарративи, закладені ще у ХІХ ст. С. М. Соловйовим і В. О. Ключевським, закріпили за козаками роль передового загону руської колонізації, котра подавалася як процес заселення і господарського освоєння «порожніх» земель. Подання колонізованих територій як неосвоєних і незаселених постійно відповідало тогочасному розумінню європейської колоніальної експансії як світового прогресу, торжества «цивілізації» над «дикістю» [5]. Оцінка козаків у заданій цим нарративом амплітуді коливалася від показника «погано», коли йшлося про їх анархізм і бунтарство в кризові моменти історії, до позначки «добре» у міру їх перетворення в козачі війська держави, які стояли на сторожі її кордонів і внутрішнього порядку від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Разом із тим для істориків ХІХ–ХХ ст. було характерно надмірне перебільшення конфліктної складової у відносинах між козаками і їх кочовими сусідами. Погодившись з цією моделлю, Д. І. Багалій і М. К. Любавський представили запорізьке і донське козацтво в образі сили, що спершу захищалася від нападів татар, а потім визволяла від них територію, готуючи тим самим селянську колонізацію. У пізніших творах Д. І. Багалія (1918, 1920) йшлося вже про українську колонізацію [1]. У степу ж, куди рухалися потоки колонізації, не було ніякого «держави, яке б володіло землею і мало б свій народ і уряд» [2].

У широкій панорамі «заселення і освоєння», пізніше розгорнутій М. К. Любавським, попередниками козаків показані бродники, що виводяться зі змішання слов'янських прибульців в степовий край з місцевим кочовим населенням. «Той самий

процес, який створювали в домонгольській Русі бродників степів, – стверджував Любавський, – тривав і з прибуттям татар, і пізніше, в епоху Московського держави, і створював донських і дніпровських козаків. Ці козаки, як і бродники, в степах браталися і з'єднувалися в компанії з різними відщепенцями тюрко-татарських орд, що називалися також козаками, і від них переймали різні назви, звичаї і знання степів» [11]. Розрізняючи в рамках цього процесу складання «великоруських» (донських) і «малоросійських» (дніпровських) козаків, М. К. Любавський визначив їх місце в загальному русі «вільної народної колонізації», слідом за якою йшла територіальна експансія держав [11].

М. С. Грушевський розвинув аргументи про окрему українську колонізацію степового прикордоння і поставив в її авангарді запорізьких козаків, наділивши їх функцією боротьби проти турків і невиразною масою «татар», що переривається тимчасовим військовим співробітництвом між ними, коли їхні цілі збігалися [8]. Історик запорозького козацтва Д. І. Яворницький в захищеній у 1901 р. магістерській дисертації, виклав оцінку відносин козацтва з тюркським світом як перманентну конфронтацію. Причину її він вважав «бідність татар, відразу їх до важкої фізичної праці і фанатичну ненависть до християн, на яких вони дивилися як на собак, гідних усілякого презирства і нещадного винищення» [16].

Дослідник кубанського козацтва Ф. А. Щербина, поряд з релігійною ворожечєю, яка найого думку визначала конфліктні відносини слов'янських козаків із тюркськими народами, зазначив і «відомі ступені культурного стану у різних народностей. І горяни, і татари однаково вважали військові грабежі звичайним способом добування матеріальних засобів [...]. Релігійна ненависть погіршувалася економічними основами» [15].

У Росії значний масив досліджень історії козацтва в ХХ ст. був направлений на обґрунтування особливого статусу областей козачих вольностей, представляючи їх відносини з державою за аналогією з відносинами між Великою Британією та Пів-

нічною Америкою і ставили питання про регіональні ідентичності козаків, сформованих під впливом корінних, перш за все тюркських народів [7]. Так, представник цього напрямку Є. Савельєв протиставив концепту руської колонізації Дикого поля тезу про автохтонності донських козаків, їх походження у результаті змішування слов'янських поселенців із стародавнім тюркомовним кочовим населенням краю. Зокрема, він стверджував про тотожність матеріальної культури запорожців і народів Кавказу, про спільність їх назв (черкаси, черкеси), а також про відокремлення від уявно монолітної маси «татар» в XVI ст. азовських і білгородських (аккерменських) козаків. Цей дослідник також звернув увагу на тюркські імена перших донських отаманів (Сари-Азман), широке побутування «татарської мови» у донців і запозичення багатьох тюркських слів у козацький лексикон [13].

Спільною рисою літератури з історії козацтва кінця XIX – початку XX ст. було неухвага до походження «татар», з якими стикалися козаки, незнання їх соціальної організації, релігійного життя, світогляду і мотивів конкретних дій. Втім, тюркологічна наукова література того часу ще не виробила твердих відповідей на ці питання. Разом з тим в указаний період з'являлися і поодинокі публікації, що мали окрему думку про відносини козаків і «татар». Так, Л. Львов писав: «близьке їх сусідство і інтереси, що часто збігалися, здавна змушували їх зближуватися, виробляти відомі форми зносин» [10, с.31]. Запорізьке козацтво цей автор визначав як «самостійну громаду, що мала свою культуру, звичаї і своєрідну життя і інтереси, які не завжди збігалися з інтересами навколишнього краю, громаду, саме існування якої обумовлювалося існуванням Криму, і розуміючи це, - громаду, яка черпала звідти свою культуру, тактику, навіть особовий склад і засоби для існування» [10, с.39]. Втім, така постановка питання не була реалізована в конкретних дослідженнях того часу.

Важливим досягненням у вивченні походження козацтва стали переклади на європейські мови, публікація і інтерпретація джерел, що містять перші фіксації сло-

ва «козак», а також вивчення фольклорного та лексикографічного матеріалу, що послужив основою для етимологічних спостережень. Російський сходознавець польського походження Ю. Сенковський представив тисячу вісімсот тридцять два трактування цього слова, що стали згодом хрестоматійними. Він навів дані з твору Бабура чагатайською мовою: «козак» зі значенням «бродяга», «казаклик» – «бродяжництво», що було «запозичено від способу життя народу, званого козаками». Розуміння «вільний», виведене з «бродяжництво», представлено Ю. Сенковським у поясненні феномена слов'янського козацтва: «За часів панування татар в Росії люди вільні з селянського стану звані були козаками, тобто такими, що мають право переходити з однієї землі на іншу, на свій розсуд. Від цього класу людей походить назва козаків запорізьких і донських: втікачі з російських володінь, які оселилися на берегах Дніпра і Дону, утримували або привласнювали собі ім'я козаків, тобто людей вільних: іноді їх зграї називалися також вольниці, словом однозначущім з ім'ям козак» [14].

Ч. Валіханов відніс появу тюркського козацтва до часу розпаду улусу Джучі [3]. В. Вельямінов-Зернов виводив походження даного слова, як і позначуваного ним явища, з Середньої Азії, звертаючи увагу на ту обставину, що «зграї вихідців або просто козаків, при частих негараздах, які відбувалися в Середній Азії, могли існувати там повсякчас [...], але вони не встигали набувати великого значення, чи, якщо набували, то ненадовго» [4, с.26]. Надовго встановилося значення подібного об'єднання під цією назвою, яке очолили Джучиди-вигнанці – Джанібек і Гірей. Вони «зуміли утворити зі своїх козаків одне ціле в сенсі окремого народу, який, пройшовши кілька століть, втримався досі» [4, с.53], тобто казахів.

В. Радлов розбив значення слова «козак» на групи, з яких для даного дослідження мають значення наступні:

- 1) вільний, незалежний, шукач пригод, бродяга, розбійник, удатний наїзник (тотожне трактуванню Сенковського і Хоутсма);

- 2) етнонім (самоназва казахів);
- 3) назва українських і російських козаків;
- 4) неодружений чоловік, холостяк;
- 5) безбородий або голений [12].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Запропоновані на початку ХХ ст. варіанти прочитання цього тюркського слова, їх фокусування на значеннях «вільний» і «блукач», на сторіччя вперед задали дискурс розуміння «споконвічних» козаків як людей без статусу,

не пов'язаних з певною територією і державою, вільних від зобов'язань перед нею. Це розуміння погоджувалося з обставинами розпаду чингизидських держав, їх соціальних систем і запусінням займаного ними простору. Інтерпретація цього явища в заданому контексті уявлень про «освоєння запусітих земель» найкращим чином відповідала наративу колонізації і багато в чому прямувала його логікою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків: Союз, 1920. 110 с.
2. Багалей Д. Займанщина в Левобережній Україні ХVІІ і ХVІІІ в. // Киевская старина. 1883. Т. 7. С. 560-592.
3. Валиханов Ч. Ч., Маргулан А. Х. Собрание сочинений в пяти томах. Изд-во Наука Казахской ССР, 1984. Т. 3. 430 с.
4. Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Среднею Азиею со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765 г.). Т. 2: в 15 тетрадях., тетрадь 1. Б.м.: Губернская типография, 1855. 120 с.
5. Воронянский А. В. История Украины: учеб. пособие / А. В. Воронянский. 2-е изд., доп. Харьков: Парус, 2006. 544 с.
6. Воронянский О.В. Проблема типології теорій формування націй у зарубіжній науковій літературі / О.В.Воронянский // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: №912; (Питання політології: вип.17). Харків: 2010. С.69-73.
7. Воронянский А.В. Зайончковский Ю.В., Шапошник В.Г. Нестандартный монетный формуляр джучидских дангов XV века // Stratumplus, 2018. №6. С.185-196.
8. Герберштейн С. Записки о Московии: В 2-х томах / Российская академия наук. Институт славяноведения. Т. 1. Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А. В. Назаренко / Под ред. А. Л. Хорошкевич. М.: Памятники исторической мысли, 2008. 776 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К., 1995. С. 66–102.
10. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса, 1895.-86с.
11. Любавский М. К. Начальная история малорусского казачества // ЖМНП. Ч. ССС. 1895. Июль. С. 231–244.
12. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. СПб., 1899. С. 364–365.
13. Савельев Е. П. Древняя история казачества. М., 2004. С. 401.
14. Сенковский Ю.Ю. Комментарий к работе А. Левшина «Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей». СПб., 1832. 41с.
15. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 1. Екатеринодар, 1910. 337 с.
16. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. К., 1990. 322 с.

REFERENCES

1. Bahaliy D. I. (1920). Zaselelnyya Pivdennoyi Ukrayiny (Zaporozhzhya y Novorosiys'koho krayu) y Pershi pochatky ee kul'turnoho rozvytku [Bagaliy D. I. Population of the Old Ukraine (Zaporizhzhya and Novorossiysk Territory) and the first ear of cultural development, 1920, 110 p.] Kharkiv, [in Ukrainian].
2. Bagaley D. Zaymanshchina v Levoberezhnoy Ukraine KHVII i KHVIII v //Kiyevskaya starina. – 1883. – Т. 7. – S. 560-592. [Kievskaya starina. 1883. - Vol. 7. P. 560-592]. [in Russian].
3. Valikhanov CH. CH., Margulan A. KH. (1984). Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Т. 3. [Valikhanov Ch. Ch., Margulan A. Kh. Collected works in five volumes. - Publishing house of Science of the Kazakh SSR, 1984. Т. 3.] Almaata, [in Russian].
4. Vel'yaminov-Zernov V. V. (1855). Istoricheskiye izvestiya o kirgiz-kaysakakh i snosheniyakh Rossii so Sredneyu Aziyeyu so vremeni konchiny Abul-Khayr khana (1748-1765 g.). [Velyaminov-Zernov V.V. Historical news about the Kirghiz-Kaisaks and relations between Russia and Central Asia since the death of Abul-Khair Khan (1748-1765). Т. 2: in 15 notebooks., Notebook 1. Provincial printing house, 1855.120 p.]Moscow,[in Russian].
5. Voronyanskiy A. V. (2006).Istoriya Ukrainy: ucheb. posobiye [Voronyansky A. V. History of Ukraine: textbook. Allowance, 2006, 544 p.]– Kharkiv, [in Russian].
6. Voronyans'kyu O.V. (2010). Problema typolohiyi teoriy formuvannya natsiy u zarubizhniy naukoviy literaturi.[Bulletin of Kharkiv National University. V.N. Karazina: №912; (Questions of political science: issue 17)/ 2010. P.69-73]. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Voronyanskiy A.V. Zayonchkovskiy YU.V., Shaposhnik V.G. Nestandartnyy monetnyy formulyar dzhuchidskikh dangov XV veka. [Stratum plus, 2018. Vol. 6 P.185-196]. [in Russian].
8. Gerbershteyn S. (2008). Zapiski o Moskovii: V 2-kh tomakh. [Herberstein S. Notes on Muscovy: In 2 volumes. Vol. 1. 2008. 776 p.] Moscow, [in Russian].

9. Hrushevs'kyy M. (1995). Istoriya Ukrayiny-Rusy [Hrushevsky M. History of Ukraine-Russia. Vol. VII, 1995] Kyiv [in Ukrainian].
10. L'vov L. (1895). Otnosheniya mezhdz Zaporozh'yem i Krymom. [Lvov L. Relations between Zaporozhye and Crimea. 86 p.] Odessa [in Russian].
11. Lyubavskiy M. K. (1895). Nachal'naya istoriya malorusskogo kazachestva. [Lyubavsky MK The initial history of the Little Russian Cossacks. 1895. 244 p.]. St. Petersburg [in Russian].
12. Radlov V. V. (189). Opyt slovarya tyurkskikh narechiy. T. [Radlov VV Experience of the dictionary of Turkic dialects. T. 2. 1899. P. 364–365]. St. Petersburg [in Russian].
13. Savel'yev Ye. P. (2004). Drevnyaya istoriya kazachestva. [Saveliev E.P. Ancient history of the Cossacks. 2004. 401 p.]. Moscow [in Russian].
14. Senkovskiy YU.YU. (1832). Kommentariy k rabote A. Levshina «Opisaniye kirgiz-kaysakskikh ili kirgiz-kazach'ikh ord i stepey» [Senkovsky Yu.Yu. Commentary on the work of A. Levshin "Description of Kyrgyz-Kaysak or Kyrgyz-Cossack hordes and steppes", 1832. 41 p.] St. Petersburg [in Russian].
15. Shcherbina F. A. (1910). Istoriya Kubanskogo kazach'yego voyska. [Shcherbina F.A. History of the Kuban Cossack Host. T. 1., 1910. 337 p.] Ekaterinodar [in Russian].
16. Yavornyts'ky D. I. (1990). Istoriya zaporoz'kykh kozakiv/ [Yavornytsky DI History of the Zaporozhian Cossacks. Vol. 1, 1990]. Kyiv [in Ukrainian].